

प्रकरण दुसरे

नागरी सहकारी बँका : उगम आणि विस्तार

- २.१ सहकाराचा उगम
- २.२ नागरी सहकारी बँका
- २.३ नागरी सहकारी पत्रपुरवठा चळवळीचा उगम व विकास
- २.४ नागरी बँकांच्या विकासाचे टप्पे
- २.५ रिझर्व बँक आणि नागरी बँका
- २.६ नागरी बँकांच्या समस्या
- २.७ नागरी बँकांच्या नियमातील बदल
- २.८ उपसंहार

प्रकरण दुसरे

नागरी सहकारी बँका : उगम आणि विस्तार

सहकाराची संकल्पना ही मानवाच्या इतिहासाइतकी जुनी आहे. स्फुटित राहाणे, स्फुटित विचार करणे आणि स्फुटित काम करणे ही मानवाची सहज, उपजत आणि नैसर्गिक प्रवृत्ती असून त्यातूनच मानवाला सुखी जीवन जगण्याची प्रेरणा मिळाली. सहजीवनाच्या प्रेरणेतूनच मानवी समाजाचा विकास झाला. 'प्रत्येक जण सर्वांसाठी व सर्व जण प्रत्येकासाठी' हा सहकाराचा अर्थ आहे. सुप्रसिद्ध अर्थतज्ञ जे.एस. मिल यानी म्हटल्या-प्रमाणे 'सहकार हे एक असे उदात्त तत्त्व आहे की, ज्याच्या साहाय्याने मानवी जीवनात परस्पर विरोधी निष्ठांसाठी झगडणा-या वर्गकल्ल्यांचे स्मार्तर सर्वांच्याच समान कल्याणासाठी धडपडणा-या मैत्रीच्या विधायक सहमागात होते.'

जगप्रसिद्ध तत्ववेत्ता अँरिस्टॉटल याने म्हटल्याप्रमाणे 'मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे.' एखादे काम स्वतंत्रपणे आर स्वतःपुरते करण्यापेक्षा त्यात मित्रांची अगर कुटुंबियांची मदत घेतल्यास ते अधिक चांगल्या प्रकारे व लवकर पूर्ण होते. याची कल्पना मानवाला शिकारी अवस्थेत आली आणि त्यामुळे त्याच्या सामाजिक व आर्थिक आयुष्यात पुढे क्रांतिकारक बदल घडून आले.

धोडक्यात सहकार ही लोकशाही, चारित्र्य, बंधुभाव, शांतता आणि प्रगती या अधिष्ठानावर आधारलेली अशी एक आदर्श समाज व्यवस्था आहे की, जिच्यामध्ये समान निष्ठा असणारे लोक आपल्या कल्याणासाठी एकत्र येत असतात.

२.१ सहकाराचा उगम :

इंग्लंडमध्ये घडून आलेल्या औद्योगिक क्रांतीतून सहकाराचा उगम झाला. औद्योगिक क्रांतीतून निर्माण झालेल्या मांडवलशाही अर्थ-व्यवस्थेला पर्याय म्हणून सहकारी चळवळ उदयास आली औद्योगिक क्रांतीमुळे समाजात मांडवलदारांचा एक वर्ग व कामगारांचा दुसरा वर्ग असे परस्पर विरोधी हितसंबंध असलेले दोन वर्ग निर्माण झाले. जास्तीतजास्त नफा मिळविणे हे मांडवलदारांचे प्रमुख उद्दिष्टय असल्याने कामगार वर्गाची शारीरिक व आर्थिक फिळवणूक सुरू झाली. त्यातूनच मांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला स्या चालत्या पर्यायी अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचार सुरू झाला. रॉबर्ट ओवेन व चार्ल्स फोरिअर यांनी सहकाराचे नवीन तत्त्वज्ञान मांडले. सहकार व परस्पर मदत या दोन तत्वावर आधारित नवीन आर्थिक संघटनेच्या उमारणीविषयी या सामाजिक विचारवंतांनी नवीन प्रयोग सुरू केले. परंतु त्यांना फारसे यश मिळाले नाही. रॉबर्ट ओवेनसारख्या विचारवंतांच्या स्वप्नांची पूर्तता रॉशडेल प्रणेत्यानी केली. इ.स. १८४४ मध्ये रॉशडेल या गावच्या २८ विणकरांनी एकत्र येऊन प्रत्येकी एक पॉड मांडवल गोळा करून 'दि रॉशडेल इक्विटेबल पायोनियर्स सोसायटी' नावाचे सहकार मांडार सुरू केले. हीच आधुनिक सहकारी चळवळीच्या इतिहासातील आय संस्था होय. त्याच दरम्यान जर्मनीमध्ये हेन्री शुल्डा या विचारवंताने सहकारी पत्तपुरवठाची कल्पना उदयास आणली. त्यांनी आपल्या देशातील मागास व दरिद्री लोकांविषयी स्वस्त व्याज दरात पुरेसा कर्ज पुरवठा करण्यासाठी सहकारी पत्तपुरवठा संस्था स्थापन केल्या.

हेन्री शुल्डा यांनी १८४९ मध्ये मित्रत्वाच्या नात्यातून संस्था स्थापन करून इ.स. १८५० मध्ये पहिली सहकारी पत्तपुरवठा संस्था स्थापन केली. या संस्थेचे समासदत्त्व फक्त कारागीर व छोटे उद्योगधंद्यात्यांना दिले. फक्त समासदाकरिता कर्ज पुरवठा केला. ठेवी व बचतीद्वारे मांडवलाची उमारणी केली.

इंग्लंडमध्ये धडून आलेल्या औद्योगिक क्रांतीचे लोण १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात येऊन पोहोचले, परिणामतः कुटिरोद्योगाचा -हास होऊन शेतीवर अवलंबून असणा-यांचे प्रमाण वाढत गेले. त्यामुळे ग्रामीण जनतेचा कार्यबाजारीपणा वाढत चालला होता. ' कर्जात जन्म, कर्जात जीवन व कर्जात मृत्यू ' असे भारतीय शेतकरी-यांचे वर्णन केले जाते, सर डॅनियल हेमिल्टन यांच्या मताप्रमाणे कृषिप्रधान भारत सावकारीच्या विळस्यात सापडला होता. शेती व्यवसाय दिवसेंदिवस धसरत चालला होता. परिणामी लोकांची जीवन दारिद्री बनत होते. यावर उपाय शोधणे अत्यावश्यक बनले. अशा परिस्थितीत जगातील अन्य देशातील सहकारी चळवळीप्रमाणे भारतीय सहकारी चळवळीचा जन्म हा समाजातील दुर्बल घटकातून आपली आर्थिक उन्नती व दारिद्र्य नष्ट करण्याच्या प्रयत्नातून झाला.

भारतात सहकारी पत्तुखठा संस्था स्थापन करण्याच्या दृष्टीने इ.स. १९०१ मध्ये, भारत सरकारने सर स्टुवर्ट लॉ यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने भारतात जर्मनीच्या धर्तीवर रफायझन पध्दतीच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्याच्या दृष्टीने शिफारस केली. तसेच नागरी व ग्रामीण पत्तुखठांसाठी एक नमुना योजनाही सादर केली. या योजनेच्या अनुषंगाने भारत सरकारने २५ मार्च, १९०४ रोजी पहिला ' सहकारी पत्तुखठा संस्था कायदा ' अंमलात आणला आणि या कायद्यानेच भारतातील सहकारी चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

२.२ नागरी सहकारी बँका :

समाजातील दुर्बल घटकांना आर्थिक साहाय्य करणा-या अनेक घटकांपैकी नागरी सहकारी बँकाना एक वेगळे स्थान प्राप्त झाले आहे. लघु उद्योजक, छोटे तंत्रज्ञ, छोटे व्यापारी, कुशल कारागीर, हातागोडीवाले, फेरीवाले, शहरी व निमशहरी मागातील पगारदार, नोकरदार

हत्यादीना नागरी बँका व्यक्तितगत हमीवर कर्जपुरवठा करीत असतात. त्याचबरोबर ठेवी स्वीकारणे व आपल्या ग्राहकांना बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य त्या करीत असतात.

बिगर शेती क्षेत्रातील सहकारी पतपुरवठा अभ्यास गटाने नागरी सहकारी बँकेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

कोणत्याही पतपुरवठा संस्थेची नोंदणी राज्य सरकारच्या सहकारी संस्थांच्या कायद्याप्रमाणे झाली पाहिजे. तसेच तिचे कमीतकमी माग मांडवल रु. ५०,०००-०० असले पाहिजे. तिचे शहरी, निमशहरी मागातील आपल्या समासदांना व संबंधित व्यक्तींना बँकिंग सेवा पुरविल्या पाहिजेत. तरच तिला नागरी सहकारी बँक म्हणता येईल. १२

सर्वसाधारणपणे सहकारी बँकांचे दोन गटात वर्गीकरण केले जाते. शेती व बिगर शेती कर्ज पुरवठा. नागरी बँकांचा समावेश बिगर शेती पतपुरवठा क्षेत्रामध्ये होतो. (तत्रता पहा)

सहकारी बँकांचे वर्गीकरण

शेती पत्तपुरवठा

अल्प मुदत कर्जपुरवठा

१) राज्य सहकारी बँका

२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका

३) प्राथमिक शेती

सहकारी पत्तपुरवठा संस्था

दीर्घ मुदत कर्जपुरवठा

१) मध्यवर्ती सहकारी म-विकास बँका

२) प्राथमिक सहकारी म-विकास बँका

बिगर शेती पत्तपुरवठा

कर्मचा-यांच्या सहकारी संस्था

मध्यवर्ती सहकारी

गृहतारणा बँका

शहर

सहकारी

गृहतारणा बँका

मध्यवर्ती नागरी सहकारी बँका

प्राथमिक नागरी सहकारी बँका

औद्योगिक सहकारी बँका

प्राथमिक औद्योगिक सहकारी बँका

नागरी सहकारी बँकांच्यावर रिझर्व बँके आणि सहकार सात्याचे नियंत्रण असते. नागरी सहकारी पत्तुरवठा संस्थांच्यावर रिझर्व बँकेचे नियंत्रण नसते कारण त्या बँकिंग सेवा पुरवित नाहीत.

२.३ नागरी सहकारी पत्तुरवठा चळवळीचा उगम व विकास :

जगातील सहकारी पत्तुरवठा चळवळीचे जर्मनी हे जन्मस्थान होय. याही देशात गर्जेचे अत्य म्हणूनच सहकारी चळवळ उदयास आली. स्फोणिसाव्या शतकात ज्यू सावकारांच्या मगरमिठीत सापडलेल्या जर्मनीतील औद्योगिक कामगार, कारागीर, मध्यम वर्गीय फेरीवाले पगारधारी नोकर वर्ग हत्यादीना दिलासा देण्याच्या दृष्टीने हर शुल्डा यानी सहकारी पत्तुरवठा चळवळीचा पाया जर्मनीत धातला. मित्रांच्या सहकार्यातून ह.स. १८५० मध्ये त्यांनी आपल्या गावात पहिली सहकारी पत्तुरवठा पत्तेढी स्थापन केली. दोन वर्षांनंतर शुल्डा रीच्या पुढाकाराने 'हेलिष्की' येथे पत्तुरवठा संस्था स्थापन झाली. १८५९ पर्यंत अनेक नागरी सहकारी पत्तुरवठा संस्था स्थापन झाल्याने त्यांचा एक संघ स्थापन करण्यात आला.

ह.स. १८६७ मध्ये जर्मनीत पहिला सहकारी कायदा पंजूर करणेत आला आणि तो १८८९ साली संपूर्ण जर्मनीला लागू केला गेला. प्रस्तुत कायद्याप्रमाणे स्थापन होणा-या पत्तुरवठा संस्था मर्यादित जबाबदारीच्या असतील असे सुचित करण्यात आले. अशा नागरी पत्तुरवठा संस्थांमधून फक्त समासदीना कर्ज पुरवठा केला जात असे. अशा बँकाना 'पिपल्स बँका' म्हणूनही ओळखले जात होते. कर्ज पुरवठा करताना अल्प व मध्यमवर्गीयांना उत्पादक कार्यासाठी कर्जास प्राधान्य दिले जात होते. अशाप्रकारे जर्मनीत सहकारी पत्तुरवठा चळवळीस प्रारंभ झाला. कालांतराने या चळवळीचे लोण संपूर्ण जगभर पसरले.

भारतात नागरी सहकारी बँकांचा उमग प्रामुख्याने अल्प उत्पन्न गट व मध्यमवर्गीय लोक यांच्या कर्जांच्या गरजेतून झालेला आहे. यात प्रामुख्याने छोटे, व्यापारी, लघुउद्योग व्यावसायिक, पगारदार नोकर, फेरीवाले, कारागीर, छोटे तंत्रज्ञ, छोटे वितरक, शहरी विभागातील कामगार हत्यादींचा समावेश होतो. या लोकांना बचतीची संक्य लावणे हाही एक उद्देश होता. या बँकांचे अस्तित्त्व शहरी व निमशहरी भागात आहे. सामाजिक परिवर्तन व गरीबीचा आर्थिक विकास असे दुहेरी कार्य या बँका करीत असून गरीबातील गरीब माणसाला बचतीसाठी प्रवृत्त करून गरजवंताना सुलभरितीने कर्जपुरवठा करण्यासाठी या बँका आवश्यक आहेत. पूर्वी शहरामधून पठाण व सावकार, आर्थिक अडचणीत असलेल्या गरीब व मजूर कारागीरांना कर्ज देत असत पण त्यावर मरमसाठ व्याज वसूल करीत असत. शहरामध्ये राहाणा-या मध्यम व कनिष्ठ वर्गीय लोकांच्या आर्थिक अडचणी सोडविण्यासाठी सामान्य माणसाला साहाय्य करण्यासाठी नागरी सहकारी बँका उदयास आल्या.

भारतामध्ये नागरी बँकांची सुरुवात १८८९ सालापासून झाली आहे. १८८५-८६ या कालखंडात जर्मनी येथे हॉर्मन शुल्डा व इटली येथे लुईगी लुइझाटी यांनी स्थापन केलेल्या नागरी पतपुरवठा करणा-या संस्थाना अमाप यश मिळाले. या यशामुळे मध्यम वर्गीयांच्या पत-पुरवठ्या-मधील अडचणी दूर करण्याची दामता सहकारी चळवळीमध्ये आहे याची जाणीव भारतातील विचारवंताना झाली. त्याच जाणीवपोटी बडोदे (सध्याचे गुजरात राज्य) येथील काही महाराष्ट्रीय मध्यमवर्गीय मंडळींनी ५ फेब्रुवारी, १८८९ रोजी 'अन्योन्य सहकारी मंडळी' या परस्पर साहाय्यक संस्थेची स्थापना केली. कै. विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर हे त्याचे शिल्पकार होत. या संस्थेला १९०४ च्या सहकार कायद्याने कायदेशीर दर्जा प्राप्त झाला. १९०५ मध्ये धारवाड येथे 'वैटेगिरी सहकारी पतपुरवठा सोसायटी' स्थापन झाली. त्याच बरोबर कर्नाटक राज्यात बेंगलूर येथे

बैंगलोर सिटी को-ऑप. क्रेडिट सोसायटी ने नावाची संस्था कार्यान्वीत झाली.

१९१६ च्या सहकारी कायधाने बिगर शैती बैकाची स्थापना झाली. समान उद्दिष्ट्ये असणा-या लोकांनी स्वतःच्या उन्नतीसाठी या पत्तपुरवठा संस्थाच्या स्थापनेत पुढाकार घेतला. अशा लोकांना त्यांच्या वैयक्तिक हमीवर कर्जपुरवठा केला जातो. समासद व इतर व्यक्तींकडून ठेवी स्वीकारणे, बैकींग सेवा उपलब्ध करून देणे, गुंतवणूकदारांना स्वलती देणे इत्यादी कार्ये या संस्थाकडून केली जातात. १९०५ पासून स्वार्तंत्र्य प्राप्तीपर्यन्त या बैकाचा सतत परंतु संध्य गतीने विकास झाला.

सारणी क्र. २.१

भारतातील नागरी सहकारी बैकांचा राज्यवार विस्तार

अनु.	राज्य	बैकाची संख्या	ठेवी (कोटी रु.)	कर्जे (कोटी रु.)
१)	महाराष्ट्र	३४८	३८९	२४६
२)	गुजरात	२७०	२२६	१५७
३)	तामिळनाडू	१३९	५५	५२
४)	कर्नाटक	२३९	५७	४२
५)	केरळ	६८	२६	२०
६)	आंध्र प्रदेश	१३३	१८	१९
७)	पश्चिम बंगाल	१८८	१३	१९
८)	गोवा-दमण-दीव	४	१४	१९
९)	इतर राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश	१२५	३४	१९

आधार - 'कॉमर्स' ३१ डिसेंबर, १९८३.

भारतातील महाराष्ट्र राज्य सहकारी चळवळीत आधाडीवर आहे. १९०४ च्या सहकारी कायदानंतर सहकारी संस्थाना कायदेशीर दर्जा प्राप्त झाला. २५ मार्च, १९०४ चा सहकाराचा कायदा पास झाल्यानंतर पूर्वीच्या मुंबई प्रांतातील धारवाड जिल्हातील कांगिनहाळ येथे ८ मे, १९०५ रोजी त्या गावच्या पाटलानी मुंबई प्रांतातील पहिली ग्रामीण सहकारी पतसंस्थेची स्थापना केली. लागोपाठ त्याच धर्तीवर त्याच जिल्हातील गदग तालुक्यातील बेटगिरी गावी रेव्हर्ड कॅनन रेवीग्टन यांच्या पुढाकाराने १८ ऑक्टोबर, १९०५ रोजी मुंबई राज्यातील पहिल्या नागरी पतसंस्थेची स्थापना झाली.

भारतातील नागरी सहकारी बँकांनी गेल्या काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली असली तरी प्रादेशिक समतोलित विकासाच्या दृष्टिकोनातून आतापर्यन्त साध्य केलेली प्रगती किंवा विकास सर्वांगीण समतोलित नसून स्काकी आहे. म्हणजेच भारतात या बँकांची वाढ विषम स्वहपाची आहे. महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक व तामिळनाडू या राज्या-मध्ये नागरी सहकारी बँकांची संख्या अधिक आहे. त्या मानाने इतर राज्यामध्ये ती फारच कमी आहे. स्वढेच नव्हे तर राज्यांतर्गत विषमताही दिसते. उदा. महाराष्ट्रात मुंबई, पुणे, कोल्हापूर, नाशिक या औद्योगिक-दृष्ट्या प्रगत असणा-या भागातच नागरी सहकारी बँकांची वाढ अधिक झालेली दिसते. देशातील स्फूर्ण नागरी बँकपिकी एक चतुर्थांश बँका महाराष्ट्रात आहेत. समासद संस्था, मांडवल, कर्जवाटप या सर्वच बाबतीत महाराष्ट्रातील नागरी बँकांनी आधाडी मारली आहे. केवळ संख्यात्मकच नव्हे तर गुणात्मक दृष्टीनेही नागरी बँका आदर्शित ठरल्या आहेत.

सहकारी क्षेत्रात मग ते शीती क्षेत्रासाठी सहकारी तत्वावर केला जाणारा पत्तुरवठा असो, किंवा सहकारी तत्वावर शेतमालावर केली जाणारी प्रक्रिया असो किंवा शहरी विभागातील मध्यम व अल्प प्राप्ती गटातील व्यक्तींना त्यांच्या आर्थिक व्यवहारासाठी केला जाणारा पत्तुरवठा

असी, सर्व राज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य आपल्या डोब्यांसाठी उभे राहाते. रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर डॉ. पी.डी. ओझा यांनी २० नोव्हेंबर, १९८७ रोजी महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका या विषयावर पुणे येथे सहा चर्चासत्रात महाराष्ट्र राज्याचा नागरी बँकातील वर्चस्व मान्य केले आहे. (सारणी क्र. २.२ पहा).

भारतातील एकूण १३६३ नागरी सहकारी बँका व त्यांच्या ३०६४ शाखांपैकी ३२४ नागरी सहकारी बँका व त्यांच्या १३१७ शाखा एकट्या महाराष्ट्र राज्यामध्ये आहेत. त्यांच्या टक्केवारीतील प्रमाण अनुक्रमे २८ व ४३ टक्के पडते. या संदर्भात सहा विशेष गोष्टींचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरेल ती म्हणजे भारतातील सर्व नागरी बँकांपैकी १०० वरच्या दर्जाच्या बँकांपैकी ४८ नागरी सहकारी बँका महाराष्ट्रात असून त्यांचे प्रमाण ४८ टक्के आहे. त्याशिवाय नव्याने परवानगी दिलेल्या ८९४ नागरी सहकारी बँकांपैकी २९३ केवळ महाराष्ट्रात आहेत. रिझर्व्ह बँकेच्या शाखा परवाना धोरणानुसार आतापर्यंत ३६१ केंद्रात ३२१ बँकांना शाखा उघडण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. त्यापैकी महाराष्ट्रातील १७३ बँकांना २०० शाखा उघडण्यास परवानगी मिळाली असून त्याप्रमाणे नवीन शाखा उघडण्यास आल्या आहेत. या नागरी सहकारी बँकांपैकी २ बँकांना परदेशी चलनातील व्यवहारा संबंधात अधिकार प्राप्त झाले आहेत आणि २८ बँकांना बिन भारतीय रहिवाश्यांना परदेशी चलनातील व्यवहारा संबंधात साती उघडण्याची परवानगी मिळाली आहे. त्यापैकी १२ बँका महाराष्ट्रात आहेत. यावरून महाराष्ट्र राज्य शहरवासिना सहकारी तत्वावर पतपुरवठा करण्यात आघाडीवर आहे हे स्पष्ट होते. ३

सारणी क्र. २.२

भारतीय नागरी सहकारी बँकींग चळवळीत महाराष्ट्राचे
स्थान (१९८७)

अनु.	बाब	भारत	महाराष्ट्र	महाराष्ट्राची टक्केवारी
१)	बँकांची संख्या	१२६३	३८४	२८ टक्के
२)	शाखा	३०६४	१३१७	४३ टक्के
३)	ठेवी (कोटी रु.)	४४७२	२१५७	४८ टक्के
४)	कर्जे (कोटी रु.)	३६७८	१६९४	४६ टक्के
५)	परकीय चलनाचे विनिमय व्यवहार करण्यास परवानगी मिळालेल्या	२	२	-
६)	परदेशी नागरिकांच्या ठेवी स्वीकारण्यास परवानगी	२८	१८	६५ टक्के
७)	अलिकडे शाखा उघडणीस परवानगी मिळालेल्या बँका	३६१ बँका	१७३ बँका	-
८)	पाच कोटीपेक्षा जास्त ठेवी असणाऱ्या बँका	१००	४८	४८ टक्के

आधार - डॉ. पुण्यदेव ओझा यांचे पुणे येथील
माणण दिनांक २०-११-१९८७.

२७ डिसेंबर, १९०६ रोजी मुंबई येथे शंभूराव विठ्ठल सहकारी
बँक नावाची पहिली नागरी सहकारी बँक जन्मास आली. इ.स. १९०४ ते
१९१५ या काळात ११ नागरी सहकारी बँकांची स्थापना झाली. जिल्हावार
त्यांची संख्या पुढीलप्रमाणे होती - मुंबई - २, पुणे - ३, कोल्हापूर २,
नागपूर - २, सोलापूर - १, धुळे - १.

महाराष्ट्रात नागरी सहकारी बँका स्थापन करण्यात असणारी उत्सुकता, महाराष्ट्रीय मंडळींचा जोम व उत्साह, सरकारचे सहकार्य व अशा बँका स्थापण्यास असणारी अनुकूल परिस्थिती यामुळे नागरी सहकारी बँकांच्या स्थापनेत उत्तरोत्तर प्रगती होत गेली आणि महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँक चळवळ फोफावत गेली.

नागरी सहकारी बँका या गेल्या १५-२० वर्षांतच विकसित झाल्या असून भारतात सर्वाधिक संख्या महाराष्ट्रात आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजराथ, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू आणि पश्चिम बंगाल या सहा राज्यात देशातील एकूण ४० टक्के नागरी सहकारी बँका आहेत. सध्या महाराष्ट्रात सुमारे ३८३ नागरी सहकारी बँका आहेत. त्यांची स्मासद संख्या तीस लाखपेक्षा जास्त आहे. देशातील नागरी सहकारी बँकांपैकी २८ टक्क्यापेक्षा जास्त बँका एकट्या महाराष्ट्रात आहेत. (सारणी क्र. २.२ पहा)

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचे लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणजे गेल्या पाच वर्षांत महिलांनी, महिलांसाठी चालविलेल्या महिला नागरी सहकारी बँकांची स्थापना होय. देशात एकूण ३३ महिला नागरी सहकारी बँका आहेत. त्यापैकी महाराष्ट्र अग्रेसर असून केवळ महाराष्ट्रात २० महिला सहकारी बँका आहेत. त्या सालोसाल गुजरातेत ७, कर्नाटकात ३ व आंध्र प्रदेश, मणिपूर व गोव्यात प्रत्येकी एक महिला नागरी सहकारी बँक आहे. या नागरी सहकारी बँकांची तुलना जर शेक्की कर्जपुरवठा करणा-या सहकारी बँकाशी केली तर असे दिसून येते की, या बँकांचे थकित कर्जांचे प्रमाण केवळ अर्धा टक्का मरते. ही बाब नागरी सहकारी बँकांना निश्चितच अभिमानाची आहे.^२

थोडक्यात, नागरी सहकारी बँकांच्या संदर्भात एक अत्यंत अभिमानाची बाब म्हणजे महाराष्ट्र राज्य हे या बाबतीत अग्रेसर पुरोगामी राज्य ठरले आहे. इतर राज्यांना आदर्श उदाहरण घालून दिले आहे.

व्यवसाय आकर्षित करण्यामध्ये व्यापारी बँकांशी या नागरी सहकारी बँकांनी उत्तम स्पर्धा केली आहे. राज्याच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जडणघडणीमध्ये या बँकांचा वाटा मोठा आहे. महाराष्ट्रातही त्यातल्या त्यात पश्चिम महाराष्ट्रात नागरी सहकारी बँका कुलनात्मकरित्या जास्त आहेत. ३

सारणी क्र. २.३

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती

अनु.	बाब	१९६१	१९७१	१९८१	१९८६
१)	बँकांची संख्या	१४९	२५०	३३५	३६६
२)	समासद संख्या	४३३	८०२	१४२९	२४११
३)	माग मांडवल	२९४	११०२	३०८४	११०३७
४)	स्वनिधी	५११	१७००	७००७	१९२०८
५)	ठेवी	१२४३	८७९८	६२३३९	१५९२६०
६)	दैन्य कर्ज	उ.ना.	४७४	१३२७	६१८९
७)	सहते मांडवल	उ.ना.	११८२३	८२६३९	२०६४९०
८)	कर्ज	उ.ना.	१५९९७	८३६०२	१४००००
९)	येणे कर्ज	१६७१	६६६४	४४२५४	११३१०६
१०)	धकबाकी	१३३	३८४	३३९०	११४२६
११)	नफ्यातील बँका	उ.ना.	२२९	३१६	३३०
१२)	नफा	२५	१६०	१०४६	२३३५
१३)	तोट्यातील बँका	उ.ना.	१५	७	१५
१४)	तोटा	उ.ना.	१	३	४५

टीप : १) रुपये लाखात २) समासद हजारात ३) उ.ना.- उपलब्ध नाही

आधार : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ स्फ वृष्टिकोन १९८६ सहकार आयुक्त व निर्बंधक सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे, पा.क्र. १०.

वरील तक्त्याच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, १९६१ ते १९८६ या कालखंडात नागरी बँकांची संख्या जवळजवळ अडीचपटीने वाढली आहे.

१९६१ ते १९७१ या दशकात ही वाढ ७० टक्के झाली. १९७१ ते १९८१ या दरम्यान ३५ टक्के व १९८१ ते १९८६ या पाच वर्षांत सर्वसाधारण २० टक्के वाढ झाली. यावरून असे म्हणता येईल की, अलीकडील काळात बँकांच्या संख्येत जरी वाढ होत असली तरी पूर्वीच्या तुलनेने संख्या वाढीचा वेग मात्र कमी कमी होत आहे.

बँकाची सभासद संख्या ५ पटीपेक्षा जास्त वाढली आहे. वसूल माग मांडवल मात्र ३७ पटीने वाढले आहे. ठेवी १२८ पटीने तर नफा ९६ पटीने वाढला आहे. म्हणजेच बँकांच्या व सभासदांच्या संख्येपेक्षा बँकेचे मांडवल ठेवी व नफा इत्यादी घटकात वाढीचे प्रमाण जास्त आहे.

अशा रितीने महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची उत्तरोत्तर प्रगती होत गेली. राज्यात बँकींग व्यवसायाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला गेला. म्हणूनच या बँकांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी १९७४ मध्ये जोगळेकर समिती नियुक्त केली गेली. या समितीने १९७६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला त्यात त्यांनी पुढीलप्रमाणे मत मांडले आहे.

‘महाराष्ट्राला या बँकांच्या विकासा संदर्भात लाम्हेल्या तळमळीने व निःस्वार्थी कार्य करणा-या, सामाजिक कार्य करणा-या कार्यकर्त्यांना या विकासाचे श्रेय जावे. नागरी बँकांची संख्या वाढली. सभासद संख्या वाढली. परिणामी बँकांवरील लोकांचा विश्वास वाढला व बिगर सभासदा-कडून ठेवी वाढत गेल्या.’^४

सारणी क्र. ३.४

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका व त्यांच्या शाखा -
जिल्हावार आकडेवारी

जिल्हा	बँकांची संख्या	स्कूण शाखा (मुख्य कार्यालयासह)
१) मुंबई	९३	४३२
२) ठाणे	१६	५९
३) रायगड	८	२०
४) रत्नागिरी	४	५
५) सिंधुदुर्ग	२	२
६) नासिक	२५	६४
७) धुळे	१३	३२
८) जळगाव	१४	३९
९) पुणे	४९	१७३
१०) अहमदनगर	१५	९०
११) सोलापूर	१९	२९
१२) कोल्हापूर	४२	१४९
१३) सांगली	२२	१०९
१४) सातारा	१७	५५
१५) औरंगाबाद	४	६
१६) बीड	४	८
१७) जालना	२	५
१८) नांदेड	२	३
१९) उस्मानाबाद	१	११
२०) लातूर	२	४

सारणी क्र. २.४ (पुढे चालू...)

जिल्हा	बँकाची संख्या	स्कण शाखा (मुख्य कार्यालयासह)
२१) परमणी	४	१४
२२) नागपूर	१०	३२
२३) मंडारा	२	७
२४) वर्धा	३	८
२५) अमरावती	६	३०
२६) अकोला	४	१९
२७) बुलढाणा	७	१८
२८) यवतमाळ	३	४
२९) चंद्रपूर	१	१
३०) गडचिरोली	-	-
	३८७	१४०४

आधार : सहकारी बँक डायरी, १९९१.

सारणी क्र. २.४ वरून हे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रात नागरी सहकारी बँकाची संख्या ३८७ असून त्यांच्या स्कण १४०४ शाखा कार्यरत आहेत. बँकांच्या संख्येच्या बाबतीत व शाखांच्या बाबतीतही मुंबई जिल्हाचा प्रथम क्रमांक लागतो. मुंबई हे राजधानीचे ठिकाण असल्यामुळे व उद्योग, व्यापाराचे केंद्रीकरण झाल्यामुळे या शहराचा व जिल्हाचाही प्रचंड विकास झाल्याने महाराष्ट्रातील स्कण ३८७ बँकांपैकी ९३ नागरी बँका मुंबई जिल्हात आहेत. त्यांचे प्रमाण २४ टक्के आहे, म्हणजे जवळजवळ एक चतुर्थांश बँका या स्काच जिल्हात आहेत.

त्या सालोसाल कोल्हापूर जिल्हाचा क्रमांक लागतो. या जिल्हात स्फूण ४२ बँका आपला व्यवसाय करीत असून स्फूण बँकांशी त्यांचे प्रमाण ११ टक्के आहे. या बरोबरच पुणे जिल्हाही नागरी बँकांच्या स्थापनेत बराच आघाडीवर आहे. त्यांचेही प्रमाण जवळजवळ ११ टक्के आहे. तसेच शाखा विस्ताराबाबत पुणे जिल्हाचा दुसरा क्रमांक तर कोल्हापूर जिल्हाचा तिसरा क्रमांक लागतो.

विशेषतः मुंबई, कोल्हापूर व पुणे या तीन शहरांचा प्रचंड विकास व परिणामी जिल्हाचा विविधांगी विकास यामुळे या तीन जिल्हात नागरी सहकारी बँकांचे केंद्रीकरण झालेले दिसून येते. या तिन्ही जिल्हात मिळून बँकांची संख्या १७६ आहे. स्फूण बँकांमध्ये त्यांचे प्रमाण ४६ टक्के म्हणजे जवळजवळ निम्मे आहे. बाकीच्या बँका इतर २६ जिल्हांमध्ये वेगवेगळ्या प्रमाणात विभागलेल्या दिसतात. नासिक, सांगली, सोलापूर, सातारा व ठाणे या जिल्हात नागरी बँकांची संख्या वाढत असलेली दिसते. चंद्रपूर जिल्हात मात्र फक्त एकच नागरी बँक असून तिची शाखाही एकच आहे. विशेष म्हणजे गडचिरोली जिल्हात एकही नागरी बँक स्थापन झालेली नाही. या जिल्हाचा विकास व्हावयाचा असेल तर नागरी सहकारी बँका अस्तित्वात येणे गरजेचे आहे.

सारणी क्र. २.५

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा विशिष्ट क्षेत्रातील
उर्चाक (३० जून १९८९ अखेरच्या स्थिती आधारे)

तमशील	बँकचे नाव	उर्चाक स्थिती
वसूल माग मांडवल	स्टेट ट्रान्स्पोर्ट को-ऑप. बँक लि.	रु. ९३०.४८ लाख
गंगाकळी	बाँम्बे मर्कन्टाईल को-ऑप. बँक लि.	रु. १८५९.४८ लाख
ठेवी	बाँम्बे मर्कन्टाईल को-ऑप. बँक लि.	रु. ४१२४५.४९ लाख
निव्वळ नफा	म्युनिसिपल को-ऑप. बँक लिमिटेड	रु. २३९.२४ लाख
शाखा	सारस्वत को-ऑप. बँक लि.	४२
स्कूण समासद संस्था	सारस्वत को-ऑप. बँक लि.	२, १५, १३२
सातदार संस्था	सारस्वत को-ऑप. बँक लि.	५, ४५, ७६८
सक संस्था	बाँम्बे मर्कन्टाईल को-ऑप. बँक लि.	१, ८८२
सरासरी ठेव वाढ	सिटोडान को-ऑप. बँक लि.	१०७.०२ टक्के
सक उत्पादकता	बेसिन कॅथालिक् को-ऑप. बँक लि.	रु. ५५.९७ लाख
सक कमाल मासिक उत्पन्न	सारस्वत को-ऑप. बँक लि.	रु. ४६८०
आग्रकम घटक कर्जपुरवठा	कुर्ला नागरी सहकारी बँक लि.	८३.३ टक्के

संदर्भ : सहकारी बँक डायरी, १९९१

वरील सारणीत, महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा विशिष्ट क्षेत्रातील उर्चाक दर्शविला आहे. महाराष्ट्रात स्फुण ३८७ बँका आहेत त्यापैकी विशिष्ट क्षेत्रात कोणत्या बँकेने उर्चाक प्रस्थापित केला आहे. ते आकडेवारीच्या आधारे स्पष्ट केले आहे. यात सारस्वत को-ऑप. बँकेने शाखा विस्तार, स्फुण समासद संस्था, खातेदार संख्या व सेवक कमाल मासिक उत्पन्न या चारही क्षेत्रात उर्चाक प्रस्थापित केला आहे. बॉम्बे मॅन्टार्ईल को-ऑप. बँकेने, गंवाजळी, ठेवी व सेवक संस्था या तीन क्षेत्रात सर्वात वरचा क्रमांक मिळविला आहे. वसूल माग मांडवलात स्टेट ट्रान्स्पोर्ट को-ऑप. बँकेने, सरासरी ठेव वाढीत सिटीझन को-ऑप. बँकेने, सेवक उत्पादकतेत बेसिक कॅथालिक को-ऑप. बँकेने तर अग्रक्रम घटकांला कर्ज पुरवठा करण्यामध्ये कुली नागरी सहकारी बँकेने उर्चाक मिळविला आहे. मात्र वैशिष्ट्य म्हणजे निव्वळ नफा वाढविण्यामध्ये म्युनिसिपल को-ऑप. बँकेचा सर्वात वरचा क्रमांक लागतो.

विशेषतः सारस्वत को-ऑप. बँकेने सर्वात जास्त क्षेत्रात आपला उर्चाक प्रस्थापित केलेला आहे. त्या खालीखाल बॉम्बे मॅन्टार्ईल को-ऑप. बँकेचा क्रमांक लागतो.

२.४ नागरी बँकांच्या विकासाचे टप्पे :

भारतातील ग्रामीण आणि शहरी अर्थव्यवस्थांचा ठाचा लक्षात घेऊनच देशातील नागरी सहकारी बँकांच्या प्रगतीस सुरुवात झाली.

‘ शिरपत जाणा-या तत्वज्ञानामुळे ’ खेड्यांचा आपोआपच विकास होईल असे पंडित जवाहरलाल नेहरूंना वाटले पण नागरी अर्थव्यवस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची पिळवणूक करू लागली आणि देशात औद्योगिक विकासाला मदत करण्याच्या हेतूने नागरी बँका शहरात केंद्रीत झाल्या. औद्योगिक क्षेत्राला मदत देण्या बरोबर रोजगार निर्मिती, कारखानदारीचा विस्तार

दुर्बल धटकीचा विकास अशा विविध कार्यक्रमांला वाहून घेण्याच्या उद्देशाने नागरी बँकाचे कार्यदौत्र विस्तारत गेले आणि एकूण कर्ज वितरणाच्या ६० टक्के कर्ज वितरण प्राधान्य दौत्राला झाले पाहिजे ही अट धातली गेली. सामाजिक नियंत्रणाच्या प्रक्रियेतून प्राधान्य दौत्राची कल्पना पुढे आली. नागरी बँकांना रिझर्व्ह बँकेने तऱून धरावे असा ढाँ. गाडगीळांचा उद्देश होता. त्यादृष्टीने १९६६ साली नागरी बँकांना १९४९ चा बँकिंग कायदा लागू केला गेला.

नागरी बँकांच्या विकासातील पहिला टप्पा म्हणजे तारण विमुक्त कर्ज पुरवठ्याचा टप्पा होय. ग्रामीण मागातून स्थलीतरित होऊन शहरात आलेल्या गरीब लोकांना त्यांच्या पत्कीनतेमुळे कोणी कर्ज देत नाहीत. त्यामुळे हा वर्ग शहरी सावकारीच्या पाशातून वाचविण्याच्या हेतूने समासद होणा-या प्रत्येकाला विनातारण कर्ज देण्याची सुविधा झाली. आजही ही योजना चालू आहे. यातून कर्जदारानी आपले आर्थिक जीवन सुधारावे ही अपेक्षा होती आणि आहे. कर्जदार समासदांच्या आर्थिक सुधारणेबरोबर त्यानी घेतलेली कर्जे बँका-यतसंस्थेला परत करावे असा यामागे दृष्टिकोन आहे.

यानंतर नागरी बँकांनी विकासाच्या दुस-या टप्प्यात प्रवेश केला आणि नागरी बँकांनी तारणाभिमुख कर्जे देणेस सुरुवात केली. रसाघा कर्जदाराने मान्यता प्राप्त तारण वस्तूची तारण ठेवून कर्जे काढू शकतो. व्यापारी बँकांचे तारण कर्जाचे नियम नागरी बँकांना लागू केले गेले. नागरी बँकांचाही तसा आग्रह होता. त्यामुळे छोट्या, मध्यम उद्योजकांचा, कारखानदारीचा आणि किरकोळ विक्रेत्यांचा विकास झाला. लघुउद्योग हा त्यांचा प्राध्यान क्रम ठरला.

चौथ्या पंचवार्षिक योजने नंतरच्या काळातील गरीबी हटाव, दारिद्र्य निर्मूलन आणि विभिन्न व्याज दराचे विविध कार्यक्रम यामध्ये नागरी बँकांना समाविष्ट करून घेतले गेले. यामुळे नागरी बँकांना हेतुमिमुख (Purpose oriented) कर्ज देण्याची मुभा मिळाली. यातील सहभागामुळे नागरी मागात स्वयंरोजगार वाढला आणि सर्वसामान्य जनतेचा नागरी बँकांवर विश्वास बसला.

अलिप्त कर्ज स्वकमेवर आधारित व्याज धोरण अंमलात आले. कार्गीतराने नागरी बँकांनाही ते लागू झाले. त्यामुळे नागरी बँक व्यवहारावर विपरित परिणाम होणार असा दावा नागरी बँक संघटनेच्या स्का कार्यकर्त्यांने व्यक्त केला. याशिवाय आयकर कपातीची अट पुन्हा नागरी बँकांना जाऊन आहे. त्याचा परिणाम सध्या दिसतोच आहे. ठेवी परत घेणाऱ्यांचे प्रमाण सातत्याने वाढते आहे असे स्का बँक प्रवक्त्याने व्यक्त केले. वस्तुस्थितीची मांडणी कार्गीतराने करता येईलच.

२.५ रिझर्व्ह बँक आणि नागरी बँका :

नागरी बँक फेडरेशनच्या अभ्यास प्रवक्त्या बरोबर या विषयी चर्चा केली असता खालील मुद्दे निदर्शनास आले. ते ह्ये स्पष्ट करित आहे.

१९६६ पूर्वी नागरी सहकारी बँका केवळ सहकारी कायद्याच्या अधिपत्याखाली होत्या. स्वतःच्या मांडवलावर बँकिंग करित असत. त्यांचे कार्यदौत्र व व्यवसाय यावर सहकारी कायद्याचे व सहकारी खात्याचे नियंत्रण होते. परंतु बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट १९४९ या कायद्याचा अंमल १ मार्च, १९६६ पासून नागरी सहकारी बँकांना लागू करण्यात आला. त्यानंतर सहकारी खाते व रिझर्व्ह बँक यांचे दुहेरी नियंत्रण नागरी सहकारी बँकांवर सुरू झाले. म्हणजेच १९६६ पासून सहकारी बँकांच्यावर मध्यवर्ती सरकारचे बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट व महाराष्ट्र सरकारचा का-ऑपरेटिव्ह सोसायटीज अँक्ट असे दुहेरी कायद्याचे नियंत्रण सुरू झाले.

या कायदानंतर कोणत्याही सहकारी बँकाना परवान्याशिवाय बँकिंग व्यवसाय करण्यास रिझर्व्ह बँकेने बंदी घातली. या अटीशिवाय रिझर्व्ह बँकेची सखील बंधने सहकारी बँकावर आली.

- १) बँकेच्या व्यवसायाचे नवीन स्थळ उघडणे, बदलणे, शाखा काढणे इत्यादीसाठी पूर्वपरवानगी,
- २) मालमत्तेचे प्रतिशत प्रमाण राखणे,
- ३) वाणिज्य व मासिक विवरण पत्रके देण्याची सक्ती,
- ४) ठेकीदारांचे हितासाठी नियंत्रण,
- ५) कर्ज व उचल यावर बंधने,
- ६) रोख गंगाजळीचे नियंत्रण,
- ७) बँकिंग व्यतिरिक्त व्यवसायास बंदी,
- ८) रिझर्व्ह बँकेकडून तमासणी,
- ९) सार्वजनिक व बँकिंग धोरणांच्या हितासाठी रिझर्व्ह बँकेने दिलेले आदेश पाळण्याची सक्ती,
- १०) संचालकांना दंड करण्याचा रिझर्व्ह बँकेचा अधिकार,
- ११) दिलेले लायसेन्स रद्द करणेचा रिझर्व्ह बँकेचा अधिकार इ.

रिझर्व्ह बँकेस प्राप्त झालेल्या वरील अधिकारामुळे १९६६ नंतर सहकारी बँकांच्या कारभारात ब-याच अंशी सुसुत्रता आली आहे. व्याज दराच्या नियंत्रणामुळे बँका-बँकामधील स्पर्धा टळली आहे. इतर बँकापेक्षा सहकारी बँकाना एक टक्का जादा व्याज दराच्या सुलतीमुळे गेल्या वहा वर्षात सहकारी बँकांची प्रगती झपाट्याने होण्यास मदत झाली हे नाकारता येत नाही.

तथापि, नागरी सहकारी बँका रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाखाली येऊन आज २५ वर्षे पूर्ण झाली. तरीसुद्धा रिझर्व्ह बँक या नागरी सहकारी बँकांच्या बाबतीत उदासीन आहे असे दिसून येते.

रिझर्व्ह बँकेच्या धोरणात नागरी सहकारी बँकापेक्षा राष्ट्रीय-कृत बँकांना अधिक प्राधान्य दिले जाते. शाखा वाढीच्या संदर्भात हा सापत्नभाव १९८५-९० च्या पंचवार्षिक योजनेमधील नागरी सहकारी बँकांनी दिलेल्या शाखांच्या परवान्यावरून दिसून येतो.

नागरी बँकांचा उद्देशच मूळी सामान्य माणसांची सेवा हा आहे. त्यासाठी छोटे उद्योगधंदे, कुटिराद्योग, स्वयंरोजगार उपलब्ध करणे हा नागरी बँकांचा हेतू होय. नागरी बँकांचा समाजातील अगदी खालच्या स्तरापर्यन्तच्या लोकांशी संपर्क आल्याने अशा लोकांच्या गरजांची माहिती त्यांना चांगली असते व त्यामुळेच ग्रामीण बांधवांच्या आर्थिक गरजा मागविणे हे स्वभावतः प्राथमिक स्वभावाच्या सहकारी बँकांचे काम आहे. असे असतानाही रिझर्व्ह बँक राष्ट्रीयीकृत बँकांना ग्रामीण भागात शाखा उघडण्यास परवानगी देते आणि नागरी बँकांना परवानगी नाकारते. सहकारी बँकांच्या तत्वाप्रमाणे राज्यस्तरीय, जिल्हास्तरीय, तालुका पत्ळीवरील व प्राथमिक स्वभावाच्या सहकारी बँका अशी त्रिस्तरीय रचना असतानाही नागरी सहकारी बँक असे नामाभिदान देऊन प्राथमिक सहकारी बँकांना ग्रामीण भागातील दरवाजे बंद करण्यात आले आहेत.

भारतातील नागरी सहकारी बँकाबाबत असलेल्या असमतोल कमी करावयाचा असेल तर, सधाम नागरी बँकांना राज्याबाहेर शाखा उघडण्यास मान्यता देण्याची गरज आहे. ज्या ठिकाणी अविकसित जिल्हे आहेत (महाराष्ट्रातील गडचिरोली, चंद्रपूर जिल्हा एकही स्थानिक नागरी बँक नाही. वा बाहेरील बँकांच्या शाखा नाहीत). अशा ठिकाणी शाखा उघडण्यास मान्यता दिली पाहिजे. ती शाखा ७-८ वर्षांनी स्वयंपूर्ण व सधाम अशी झाली की, त्या शाखेच्या स्थानिक सल्लागार समिती वा अन्य सदस्यांचे हातात ती स्वतंत्र बँक म्हणून नोंदणी करून घेऊन घावी. अशी अट धालूनही रिझर्व्ह बँकेने मान्यता देण्यास हरकत नाही.

ज्या देशात ७०-७५ टक्के लोसर्सख्या ग्रामीण मागात आहे तेथे नागरी बँकाच्या शाखा विस्तारास परवानगी न देण्याचे धोरण, शासनाच्या पंचवार्षिक योजनांच्या उद्दिष्टांविद्बद्ध असल्याने ते व्यवहार्य नाही. देशाच्या आर्थिक विकासात मरिब योगदान करण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांना रिझर्व्ह बँकेने साहाय्य करावे.

अग्रक्रम कर्जाची ६० टक्क्यांची मर्यादा गाठली जात असताना अग्रक्रम वर्गात न येणा-या गटांना कर्ज नाकारावे लागते. मागणीपेक्षा कमी रक्कम घावी लागते. अग्रक्रमातील कर्जांना स्वलतीच्या दराने व्याज आकारावे लागते त्यामुळे बँकांच्या उत्पन्नात घट होत असते. याचाही विचार रिझर्व्ह बँकेने केला पाहिजे.

विस्तारित शाखांसाठी किंवा नवीन बँकेच्या स्थापनेसाठी जे निष्कण रिझर्व्ह बँकेने निश्चित करून दिलेले आहेत ते अव्यवहार्य आहेत. (परिशिष्ट १.१ व १.२ पहा) त्यामुळे ते निष्कण शिथिल होणे जरूर आहे. तसेच काही कालावधीनंतर असे विस्तारित कदा सक्षम वाटत असतील तर त्यांचे पूर्ण शासित स्मांतर करण्यासाठी फेरविचार होऊन व्यवहार्य अटी निश्चित करावयास पाहिजेत.

नवीन शाखांच्या जागेच्या बाबतीत किंवा विद्यमान शाखांचे दुस-या चांगल्या जागेत स्थलांतर करावयाचे झाले तर त्यांच्या मंजूरीबाबत रिझर्व्ह बँक फारच कडक धोरण पाळते. नवीन जागेच्या आजूबाजूच्या किंवा समोर दुसरी बँक असेल तर ती जागा मान्य केली जात नाही. परंतु शहरी निमशहरी मागात बँकांच्या शाखासाठी पाहिजे तशी, पाहिजे त्या वसाहतीत जागा मिळणे मुष्कील असते. अशावेळी व्यवहारी प्रकृतिन अशी प्रकरणे अभ्यासली जावीत. लवकरात लवकर अशी प्रकरणे मंजूर करून पाठवावीत म्हणजे नागरी सहकारी बँका विकासाच्या कामी निरुत्साही होणार नाहीत.

ठेवीवर घावयाचे व्याज दर आणि कर्जावर आकारावयाचे व्याज दर हे रिझर्व्ह बँकेने निश्चित केलेले असतात. वास्तविक अन्य गुंतवणूकीमध्ये बँकांच्या ठेवीपेक्षा कमी सुरक्षितता व कमी फायदा (व्याज दर वगळता) असूनही त्या व्याज दर जास्त मिळत म्हणून गुंतवणूक केली जाते. बँकापेक्षा जास्त वेगाने या स्थानाकडे रक्कमा गुंतविल्या जातात. त्यादृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने विचार करणे आवश्यक आहे. तसेच रिझर्व्ह बँकेच्या धोरणामुळे १० वर्षांहून अधिक मुदतीच्या ठेवी नागरी बँकांना स्वीकारता येत नाहीत त्याचाही विचार होणे जरूरीचे आहे.

माधवदास समितीने आपल्या शिफारशीमध्ये ज्या नागरी सहकारी बँकांचे क्लेते मांडवले ह. २५ कोटी वा याहून अधिक आहे, त्यांना विदेश विनिमय व्यवहार करण्यास परवानगी द्यावी, अशी शिफारस केली होती. तथापि रिझर्व्ह बँकेने अनिवासी साती उघडण्यास फक्त परवानगी दिली. दि. १ सप्टेंबर, १९८८ पासून भारतातील ११ नागरी सहकारी बँकांना शोड्युल्ड बँका दर्जा मिळालेला आहे. अशा बँकांना विदेश विनिमयाचे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करण्यास परवानगी दिल्यास या बँकांना अशा ठेवी मोठ्या प्रमाणात मिळविता येतील.

कर्जावरील व्याज दराबाबत रिझर्व्ह बँकेने किमान व्याज दर निश्चित करून दिला आहे. मात्र ज्या कर्जासाठी निश्चित व्याज दर दिलेला आहे, अशा कर्जा व्यतिरिक्त इतर सर्व कर्जांच्या व्याजाचे दर आकारणीसाठी बँकेस स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. त्यासाठी हेतू कौडचा अवलंब करण्याची जबाबदारी बँकेवर टाकण्यात आली आहे. यामुळे कर्जदारास अधिक शिस्त लावण्यात येईल.

तथापि, व्याज दर आकारण्यात बँकामध्ये स्पर्धा होऊन कर्जदारास आपल्याकडे ओढण्यासाठी म्हणून कमी व्याजाची आकारणी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही त्यामुळे रिझर्व्ह बँकेने या कर्जावरील व्याज

दराबाबत पुनर्विचार करावा आणि व्याजाची कमाल मर्यादा निश्चित करून हेत्य कौडप्रमाणे असमाधानकारक सात्याना दंड व्याज आकारण्याचे स्वार्त-य बँकाना देऊ नये.

डिपॉझिट इन्शुरन्स अँड क्रेडीट गॅरंटी कॉर्पोरेशनच्या कायद्यानुसार बँकातील ठेवींना सध्या रु. ३०,०००-०० पर्यन्त विमा संरक्षण आहे. त्यासाठी बँकाना विमा हप्ता मरावा लागतो. हा विमा हप्ता बँककडील सर्व जमा ठेव रकमेवर आकारला जातो. विमा संरक्षण रु. ३०,०००-०० असताना १०० टक्के ठेव रकमेसाठी बँकाना विम्याचा सर्व सौसावा लागतो. शिवाय ही मर्यादाही फार कमी आहे. ही मर्यादा बऱ्याच वर्षांपूर्वी निश्चित केली आहे. पेशाची सध्याची किंमत लक्षात घेऊन ही विम्याची रक्कम रु. ३०,०००-०० हून वाढवून किमान रु. १ लाख करावी आणि स्कूण ठेवीपेक्षा संरक्षित रकमावरच विम्याची फी आकारावी जावी.

लिजिंग फायनान्समध्ये नागरी सहकारी बँकांनी सहभागी होऊ नये अशी रिझर्व्ह बँकेची सूचना आहे. राष्ट्रीयीकृत बँका तो फायनान्स देऊ शकतात. मग नागरी बँकांनीच का देऊ नये ? यापुढे तरी रिझर्व्ह बँकेने अशी पदापाती मूम्किका न घेता नागरी बँकाना समान संधी देण्याची गरज आहे.

तसेच नागरी सहकारी बँका या आता व्यापारी बँकाप्रमाणेच सर्व बँकींग सेवा स्वलती अ ग्राहकांना देतात. किंबहुना, व्यापारी बँकापेक्षा अधिक चांगली सेवा व स्वलती नागरी बँका देतात अशी वस्तुस्थिती असताना सरकारी व निमसरकारी संस्था नागरी बँकांच्या हमी (गॅरन्टीज्) व ड्राफ्टस् स्वीकारीत नाहीत व शोडयल बँकेचा आग्रह धरतात त्यामुळे इतर सर्व व्यवहार नागरी सहकारी बँकेकडे असूनही अशा कारणासाठी ग्राहकांना व्यापारी बँकाकडे धाव घ्यावे लागते. मात्र नागरी सहकारी बँकांच्या हमी ड्राफ्टस् स्वीकारण्या विषयीची गरज सध्या निर्माण झाली आहे. त्यादृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने विचार करण्याची आवश्यकता आहे.

या व्यतिरिक्त नागरी बँकाची अखिल भारतीय पात्कीवर स्वतंत्र शिखर बँक असावी अशी या बँक व्यवसाय धारकांची मागणी आहे. त्यानुसार ए.स. सुशारी समितीच्या शिफारशीमध्ये नॅशनल को-ऑपरेटिव्ह अफेस बँक असावी अशी तरतूद केली आहे. त्यादृष्टीने येत्या संसदेच्या अधिवेशनामध्ये त्यासंबंधी चर्चा होईल असे दिसते. यामुळे काही त्याची मागणी पूर्ण होईल.

२.६ नागरी बँकांच्या समस्या^६:

नागरी बँकांच्या समस्या आणि अडवणी स्फुटितपणे मांडून त्या-संबंधीची माहिती शासन आणि रिझर्व बँकला सांगता यावी या दृष्टीने, राष्ट्र, राज्य आणि जिल्हा पात्कीवर नागरी बँकांच्या संघटना उम्या राहिल्या आहेत. अशा संघटनांमुळे बँकांच्या दैनंदिन कामामध्ये सुधारणा जबर डाटल्या आहेत. तथापि त्यांच्या काही समस्या आहेत. त्या खालील प्रमाणे आहेत :

१) नागरी बँका या नामकरणामुळे त्या बँका म्हणजे नागरी क्षेत्रातच असतात, आणि त्यांनी नागरी मागातच कर्ज पुरवठा केला पाहिजे असा समज आहे. रिझर्व बँक, या बँकांना प्राथमिक सहकारी बँका म्हणते. म्हणून सर्व नागरी बँकांनी आपले नाव बदलले पाहिजे असे नागरी बँक संघटनेच्या प्रवक्त्याचे म्हणणे आहे.

२) नागरी बँकांच्या माग भांडवलमध्ये शासनाचा वाटा असला पाहिजे. नागरी बँकांची चळवळही नगण्य स्वरूपाची न मानता अग्रक्रमाने त्यांच्याकडे पाहावे, कारण साखर कारखान्यांच्या साधनसामुग्री इत्की साधनसंपत्ती या बँकांची झाली आहे. सहकारातील शासनाच्या स्कंदर हिश्यापैकी सुमारे ६५ टक्के हिस्सा साखर कारखान्यामध्ये गुंतविला आहे.

३) ठेव विमा महामंडळाचा म्हणावा तसा फायदा नागरी बँकांना होत नाही. त्यातील अटी व्यापारी बँकांच्या अटीपेक्षा जड आहेत.

४) सरकार आणि रिझर्व बँक, नागरी बँकांच्या कार्यदोत्राबाबत नागरी बँकांना हवी तशी दिशा देत नाही. शासन (सहकारी खाते) आणि रिझर्व बँक या दोन्ही संस्थांचे नागरी बँकांवर नियंत्रण आहे. त्यामुळे नागरी बँकांच्या विकासामध्ये धोरणात्मक विलंब होतो. शिवाय नागरी बँका 'मल्टी एजन्सी अप्रोच' मध्ये येऊ शकत नाहीत.

५) ग्रामीण भागात शाखा विस्तारास परवानगी नाही. पण अलिखिते दीर्घकाळ टिकणाऱ्या उपमोग्य वस्तू ग्रामीण भागात पोहोचल्या आहेत. टी.व्ही., फ्रिज, इलेक्ट्रिक उपकरणे यासारख्या शहरी सुखस्तू ग्रामीण भागात पोहोचत आहेत, त्यामुळे नागरी बँकांना, ग्रामीण लोकांना 'हायर परचेस स्कीम' लागू करावी. दोन वर्षांपूर्वी अस्तित्वात आलेली मॉडेल बायलांज प्रमाणे शीती पूरक दोत्राला कर्ज पुरवठा करता येतो. पण प्रत्यक्षा शीतीला कर्ज पुरवठा करता येत नाही. यामुळे साक्षर कारखान्यांच्या परिसरातील नागरी बँकाकडून शीतक-रथाची ऊस बिले दिली जातात पण त्या बँकेतून कर्ज मिळत नाही. हा विरोधाभास संपला पाहिजे.

६) सध्या बँक व्यवसायामध्ये 'नॉन-बँकिंग' व्यवहार वाढत आहेत. या प्रकारच्या व्यवहारांमध्ये नागरी बँकांनाही सहभागी व्हावयाचे आहे. बिगर शीती दोत्राला कर्ज पुरवठा करणे हा नागरी बँकांचा अधिकारच आहे.

७) नागरी बँकांना दीर्घ मुदतीच्या ठेवी स्विकारण्याची परवानगी असली पाहिजे. समासदानाच कर्ज पुरवठा करण्याची अट असू नये. शिवाय 'शेअर लिकिंग' ची अट असू नये.

८) शाखा विस्ताराचे धोरण १९८६ नंतर सुरू झाले. पण त्यामध्येही रिझर्व बँकेचा दुजा भाव आढळतो. गेल्या काही वर्षांत व्यापारी बँकांना सुमारे ५००० शाखा काढण्यास परवानगी दिली पण त्यापैकी त्यांनी

२५० बँका काढता येणार नाहीत असे कळविले. नागरी बँकांना शाखा हव्या आहेत पण त्यांना परवानगी मिळत नाही.

९) प्रादेशिक राजकारणाचा या बँके ठयवसायावर परिणाम होत आहे. मुळातच राजकिय हितसंबंधातून या बँका जन्मलेल्या असतात. साक्षर कारखान्यांनी काढलेल्या नागरी बँका सहकारी हितसंबंध जपण्यासाठीच निर्माण झालेल्या आहेत. शिवाय अप्रशिक्षित कर्मचारी, बँके व्यवसायाची माहिती नसणारे संचालक मंडळ यामुळे बँकांच्या कार्यपध्दतीवर विपरीत परिणाम होतो. कर्मचारी गर्जेपेक्षा जास्त निवडलेले असतात.

१०) जिल्हा मध्यवर्ती बँका आणि नागरी बँका यांच्यामध्ये योग्य असा समन्वय हवा, शिवाय नागरी बँकांतर्गत होणारी स्पर्धाही टाळली पाहिजे.

११) नागरी बँकाचा विभागीय असमतील कमी झाला पाहिजे. यासाठी उपलब्ध बँकांना मागास मागात बँका काढण्यास परवानगी घावी.

२.७ नागरी बँकांच्या नियमातील बदल^७ :

नोव्हेंबर, १९८६ मध्ये दिल्ली येथे भरलेल्या फेळाव्यात राष्ट्रीय नागरी सहकारी बँका व पतसंस्था संघटनेनी रिझर्व बँकेच्या धोरणात व नियमात काही बदलती फेळाव्यात अशी विनंती केली होती. त्या विनंतीला अनुसरून रिझर्व बँकेने नेमलेल्या समितीच्या जवळजवळ सर्व शिफारशी रिझर्व बँकेने स्वीकारलेल्या आहेत, त्या खालीलप्रमाणे :

१) रिझर्व बँकेने ' रिझर्व बँक ऑफ इंडिया, अक्ट, १९३४ ' प्रमाणे मोठ्या नागरी सहकारी बँकांना दुसऱ्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्याचे तत्वतः मान्य केले आहे.

२) आतापर्यन्त नागरी सहकारी बँकांनी अग्रक्रम ठरवून दिलेल्या विभागात प्रत्येकी फक्त एक वाहन घेण्यासाठी कर्ज घावे अशी अट होती. ही मर्यादा ज्या नागरी बँकांच्याकडे दीर्घ आणि अल्प मुदतीतील देणी १० कोटी रु. च्या वरती आहेत त्यांना दोन वाहनांसाठी कर्ज मंजूर करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. इतर बँकांच्या बाबतीत ही मर्यादा चार वरती आणण्यात आली आहे.

३) लहान प्रमाणावर चालणा-या उद्योगांना, व्यवसायिकांना, स्वयंरोजगारावरती अवलंबून असणा-यांच्या केल्या मांडवलाच्या गरजा मागविण्यासाठी दिल्या जाणा-या कर्जाची मर्यादा एक लाख रुपयांवरून दोन लाख रुपये करण्यात आली आहे. परंतु घर बांधणीसाठी विच पुरवठ्याच्या संदर्भात काही अटी शिथिल केल्या आहेत. घरबांधणीसाठी कर्ज घेणा-या समासर्दाची दरमहा मिळकत व उत्पन्नाची मर्यादा वाढविण्यात आली असून कर्ज मर्यादा रु. ५०,००० वरून रु. १,००,००० करण्यात आली आहे. किरकोळ व्यापा-यांना दिल्या जाणा-या कर्जाबाबतीत ही मर्यादा रु. २५,००० रुपयांवरून रु. ५०,००० करण्यात आली आहे. कमीकम वजातील समासर्दाना कर्जदाराना दिल्या जाणा-या कर्जाच्या मर्यादा मक्कम स्वहपात वाढविण्यात आल्या आहेत.

४) सवालक मंडळातील व्यक्ती व त्यांच्या नातेवाईकांना विना-तारण दिल्या जाणा-या कर्जाची मर्यादा ज्या बँकांच्याकडे दीर्घ व अल्प मुदतीची देणी १० कोटी रुपयांवरती आहेत, त्यांच्या बाबतीत १ लाख रुपये वरून २ लाख रुपये करण्यात आली आहे. घरबांधणीबाबतीत विनातारण कर्ज मर्यादा सर्व बँकांच्या बाबतीत रु. १५,००० वरून रु. २०,००० व रु. २५,००० अनुक्रमे ज्या बँकांची देणी १ कोटी रुपये वरती व १० कोटी रुपयांच्या आत व १० कोटी रुपयांच्या वरती आहेत. अशा बँकांच्या बाबतीत वाढविण्यात आल्या आहेत. वरील प्रमाणे शिथिल केलेल्या कर्ज

मर्यादा निश्चितच अग्रक्रम दिलेल्या विभागात समाजातील अल्प प्राप्ती गटाला अधिक आर्थिक सहाय्य व अधिक प्रमाणात बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्यात साहाय्यमत् ठरतील.

२.८ उपसंहार :

भारतातील नागरी सहकारी बँकांनी उल्लेखनीय असे यश संपादन केले आहे. समासदांच्या माग भाडवलावर वाढलेल्या या बँकांनी सामान्यांच्या मनात जिव्हाळा निर्माण केला आहे. भारतातील ११ नागरी बँकांना परदेशी चलनाचे व्यवहार करण्यास परवानगी दिली आहे. प्रत्येकवेळी रिझर्व बँकला दोष देणे हेही बरोबर नाही. नागरी बँका हा समासदांनी चालवावयाच्या असल्याने त्यांचा त्यांनीच विकास साधला पाहिजे. रिझर्व बँकीची मदत त्यांनी मागूच नये. रिझर्व बँकेमुळे देशातील मुद्रा आणि अधिकोणणामध्ये समतोल प्रस्थापित झाला आहे. राजकीय प्रेरणेपेक्षा अर्थव्यवहार महत्वाचा असतो हे आमच्या नेत्यांना उमगलेले नाही. नागरी बँका मुळात नागरी मागासाठीच आहेत. ग्रामीण मागाकडे त्यांनी लक्ष देऊ नये कारण या बँकांची दुसरी बहिण तेथे कार्यरत आहे. मोठ्या उद्योगांना कर्ज पुरवठा करणे हे नागरी बँकांचे कार्य नाही. मध्यम लघु उद्योगांना कर्ज पुरवठा करणे हाच त्यांचा मुख्य हेतू आहे. मध्यम व लघु उद्योगांच्या विस्ताराला भारतातच विशेषतः ग्रामीण भागात खूप संधी आहे. नागरी बँकांच्या विस्तारातील असमतोल मात्र कमी झाला पाहिजे. कमकुवत बँकांचे पुनर्वसन कार्य चालू आहे. त्यामुळे नागरी बँक व्यवसायाचे आरोग्य सुधारेल. बुद्धित संशयित कर्जांमुळे ज्या नागरी बँकेच्या स्वभाडवलाचे अवमूल्यन २५ टक्के पेक्षा जास्त झालेले आहे, किंवा येणे असलेल्या कर्ज रक्कमा, स्फुण कर्ज रक्कमेच्या ५० टक्के पेक्षा अधिक आहेत ती बँक कमकुवत समजली जाते. असंभ्र बँकांचे विलीनीकरणसुध्दा करण्यास हरकत नसावी.

स्कंदरीत नागरी बँकांनी सामाजिक न्याय आणि समानता
आणण्याच्या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेतील बराच मोठा मार उचललेला आहे.
याच धर्तीवर ग्रामीण भागातील पत्तर्संस्थांची पुर्नस्थापना करण्याच्या
उद्देशाने को-ऑपरेटिव्ह व्हिलेज बँकेची (किसान बँकेची) कल्पना
डॉ. वसंत जुगळेनी पुढे आणली आहे. ८

सं द र्भ

- १) शंकर बहे : नागरी सहकारी बँका कार्ये आणि कार्यध्दती,
पा.क्र. २४.
- २) बाबुराव निगडे : नागरी सहकारी बँका - एक दृष्टिदोप, दि कोल्हापूर
अर्बन को-ऑप. बँक अमृत महोत्सव स्मरणिका, १९८८, पृ.क्र. ७२
- ३) प्रा. मीना कुलकर्णी : नागरी सहकारी बँका - एक अवलोकन,
दि को.अ.को.ऑप. बँक अमृत महोत्सव स्मरणिका, १९८८, पृ.क्र.७६.
- ४) ह.ना. कुंदिन : नागरी सहकारी बँका आणि रिझर्व बँक - एक पालकत्व
'सहकारी विश्व,' मार्च १९९१, पा.क्र. ३
- ५) डॉ. वसंत जुगळे : महाराष्ट्रातील नागरी बँकांची शंभर वर्षे,
शोक्करी सहकारी बँक लि., सांगली रौप्य महोत्सव स्मरणिका, १९९०.
- ६) तथोक्त.
- ७) डॉ. टी.जी. नाईक : महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या विशेष
संदर्भातील मृत्यमापन, दि.कोल्हापूर अर्बन को-ऑप.बँक अमृत महोत्सव
स्मरणिका, १९८८, पृ. १०४.
- ८) डॉ. वसंत जुगळे : को-ऑप. व्हिलेज बँक अर्थात किसान बँक - शोक्क-यांना
दरदान, वारणा सहकारी बँक रौप्य महोत्सव स्मरणिका, १९९१.

परिशिष्ट ३.१

नागरी सहकारी बँकाच्या सभामतेविषयीच्या कसोट्या

रिझर्व बँकेने आपल्या परिपत्रक क्र. युबीडी पी.ॲन्ड ओ-१०४ युबी ४-८५-८६ दिनांक २६ मे, १९८६ अन्वये अस्तित्वात असलेल्या नागरी सहकारी बँकाच्या सभामतेविषयीच्या कसोट्यामध्ये फरक केला असून त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

(रुपये लाखात)

३ वर्षांच्या काळात पूर्ण करावयाच्या कसोट्या	महानगर ज्याची लोकसंख्या	शहरे ज्याची लोकसंख्या	निमशहरी गावे ज्याची लोकसंख्या
	२५ ते १० लाखाचे वर आहे	१० ते २५ लाखाचे दरम्यान आहे.	५ ते १० लाखाचे दरम्यान आहे.
	१० ते २५ लाखाचे दरम्यान आहे.	१ ते ५ लाखाचे दरम्यान आहे.	१ लाखा- पेक्षा कमी दरम्यान आहे.

अ) बँकेच्या सभामतेसाठी :

१. माग मॉड्युल	२०	१२	८	६	२
२. संचित निधी	४	२	२	१	१
३. ठेवी	१५६	९४	६२	४७	२४
४. कर्जे (धितलेली)	२०	१२	८	६	२
५. कर्जे (दिलेली)	१४०	८४	५६	४२	२१
६. खर्चते मॉड्युल	२००	१२०	८०	६०	३०

ब) शाखांच्या सभामतेसाठी :

१. ठेवी	७०	३५	२५	१९	११
२. कर्जे	६३	३१	२३	१७	१०

आधार : सहकारी बँक डायरी, १९९१

A
11943

परिशिष्ट २.२

नवीन नागरी सहकारी बँक सुरू करावयाची असेल तर
पूर्ण करावयाच्या अटी

नवीन नागरी सहकारी बँकेच्या नोंदणीसाठी अर्ज करण्यापूर्वी
खालीलप्रमाणे पूर्तता होणे आवश्यक आहे असे रिझर्व बँकेने ठरविले आहे.

शहरीचा दर्जा	सुद्धातीला आवश्यक मात्त्विल	सुद्धातीची समासद संख्या
१) महानगरे लोकसंख्या		
२५ लाखापेक्षा अधिक	रु. १० लाख	२०००
१० ते २५ लाखाचे दरम्यान	रु. ६ लाख	१५००
२) शहरे लोकसंख्या		
५ ते १० लाखाच्या दरम्यान	रु. ४ लाख	१०००
१ ते ५ लाखाच्या दरम्यान	रु. ३ लाख	७००
३) निम शहरी गावे ज्यांची लोकसंख्या		
१ लाखापेक्षा कमी आहे.	रु. १.५ लाख	४००

आधार : सहकारी बँक डायरी, १९९१